



**I SKUGGAN AV STORA
KOPPARBERGET 1500 – 1750**

Svante Kolsgård

I skuggan av Stora Kopparberget 1500 – 1750

Svante Kolsgård

Gustav Vasas centraliseringspolitik medförde ett ökat statligt intresse för och stöd till svenskt bergsbruk, vilket utvecklades från i huvudsak en husbehovstillverkning till en begynnande exportinriktad ”industri”. I och med stormaktstiden under 1600-talet kom Sverige att inta starka positioner på den europeiska järn- och framför allt kopparmarknaden. Denna exportnäring kunde ej lägre handhas av säsongsarbetande bergsbönder, utan nu växte det svenska brukssystemet fram med en produktion året runt. För stormaktstidens kopparexport svarade så gott som enbart ett enda bergverk – Stora Kopparberget i Dalarna. Trots den stora efterfrågan på koppar i Europa förekom märkligt nog nästan ingen verksamhet inom Åtvidabergs bergslag från 1500-talets början fram till mitten av 1700-talet.

Med Gustav Vasas maktövertagande kom det svenska bergsbrukets att utvecklas kraftigt. Den starka centralmakt som Gustav Vasa målmedvetet byggde upp innebar även en ökad statlig kontroll av denna näring. Kungen hävdade hårt regalrätten. ”Alle malmberg tillhör Sveriges krona”, är ett typiskt påstående från kungamakten. För att skapa bättre kunskap inom såväl träkolframställning som inom gruv- och hytthanteringen försökte statsmakten förmå tyska bergsmän, vilka ansågs som de bästa i Europa vid denna tid, att etablera sig i Sverige. Dessa tyskar sågs inte alltid med blida ögon av svenska bergsbönder och skälldes ofta för ”garpar”, vilket lär betyda ungefär storskrävlare. Många gruvor och bruksorter minner med sina namn om dessa garpar, till exempel Garpenberg och Garphyttan. I Åtvidaberg förekommer namnet Garpgruvan.



Garpgruvan i Åtvidaberg, numera helt igenfylld. Foto Roy Andersson.

Den tysk-svenska bolagsbildningen från år 1500, resulterade i viss brytning, som kan ha gett en del positiva effekter i området. Uppförandet av den relativt stora kyrkobyggnad, som vi idag känner som Gamla kyrkan, har daterats till denna tid och kan eventuellt sammankopplas med en viss högkonjunktur. Denna tycks emellertid ha varit kortvarig.

Gustav Vasas slag mot det kyrkliga etablissemanget under 1520-talets senare del, drabbade Linköpingsbiskopen Hans Brask med full kraft. Denne tvingades i landsflykt, men enligt traditionen lät han dessförinnan fylla igen de gruvor ha ska ha ägt i Bersbo. Det var i samband härmed som myten om Braskens ring uppkom. Det är emellertid högst tveksamt om biskopen verkligen ägde gruvor i Bersbo.



Åtvidabergs gamla kyrka, vars byggnation satts i samband med en stor kopparproduktion i trakten. Foto Roy Andersson

Gustav Vasa bekräftade visserligen åter bergsmännens privilegier, men inget tyder på någon mer omfattande verksamhet inom Åtvidabergsområdet under resten av 1500-talet. Vid århundradets mitt beordrade visserligen Gustav Vasa en förflyttning av arbetskraft från Kinda härad för att följa upp undersökningen av ”någre sköne kopparstreck”. Men resultatet förblev magert.

1600-talets brukssystem – en ”industriell revolution” långt före industrialismen

Med Gustav den II Adolfs regeringstid framträder Sverige tydligt som stormakt på den europeiska arenan. Den otroligt kostsamma offensiva krigspolitiken kunde till stor del finansieras genom den nu kraftigt expanderande järn- och kopparexporten. I den allt mer merkantilistiskt inriktade ekonomiska politiken gällde det att maximalt utnyttja det egna landets resurser, där särskilt just intresset för bergsbruket var stort. Järnhanteringen och inte minst de ”ädlare bergverken” det vill säga koppar- och silverproducenter stöttades av den alltmer välorganiserade staten, inte minst genom tillkomsten av Bergskollegium. Den produktion som svenska bergsbönder genom sin säsongsmässiga framställning av järn och koppar hittills svarat för var inte tillräcklig. Nu växte istället det svenska brukssystemet fram – en ”industriell revolution” långt före industrialismens genombrott. Framför allt etablerades en stor mängd järnbruk och styckebruk för kanontillverkning. I en hammarskattelängd från 1600-talets sista år noterades inte mindre än 324 stångjärnsbruk i det egentliga Sverige.

Svenskt järn kom att inta en ledande ställning på den europeiska markanden inte bara vad gällde omfattning utan även i fråga om kvalitet. Särskild exporten från de uppländska vallonbruken ansågs hålla hög klass. Järnet skeppades ut från staden Öregrund. Detta Öregrundsjärn, mer känt som ”Öregrundsjärn”, bidrog till det svenska järnets goda rykte på den europeiska marknaden under lång tid.

Om Sverige tog stora marknadsandelar på den europeiska järnmarknaden under 1600-talet, så intog kopparexporten närmast en monopolställning. Efterfrågan på koppar, både inom landet och i Europa, steg i samma takt som stormakten Sverige växte fram. Älfsborgs andra lösen betalades under 1610-talet till danskarna – till största delen i koppar. Flera länder övergick till kopparmyntfot och många europeiska slottsbyggen försågs med kopparkoppar. Och kopparen kom framför allt från Sverige. Det var egentligen endast ett annat land vars kopparproduktion kan jämföras med den svenska. Det var Japan, på behagfullt avstånd ur svensk handelsstrategisk synvinkel.

Intresset från statens sida att stödja kopparhanteringen var mycket stort redan under regenter som Johan III och Karl XI, men accelererar ytterligare under 1600-talet. Det märkliga är att den helt övervägande delen av den svenska kopparframställning kom under lång tid från en och samma gruva – Stora Kopparberget, där Falu stad nu anlades som en av stormaktens mest betydande städer. Produktionen nådde sitt



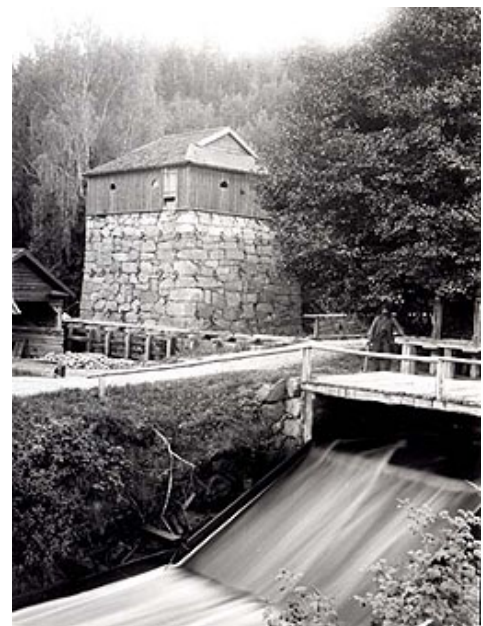
Falu gruva. Akvarell av J.F. Martin som även avbildat Catrinebergsgruvan i Bersbo och Malmviksgruvan utanför Åtvidaberg. Efter bild i Lindroth 1955.

maximum exakt vid århundradets mitt, då 3000 ton råkoppar framställdes. Stora Kopparberget beskrevs av samtiden som ”rikets klenod” och kallades för ”världens åttonde underverk”.

Ödelagda gruvhål i Åtvidabergsområdet

Utveckling i Åtvidabergsområdet uppvisade en helt annan bild. Den mest sporadiska brytning under 1500-talet, som det tunna källmaterialet antyder, tycks under 1600-talet närmast ha upphört helt. Hertig Johan av Östergötland, Johan den III:s son, lät visserligen under 1610-talet bearbeta Garpagruvan, men denna brytning var kortvarig och gruvan övergavs. Bergshanteringen inom Åtvidabergs bergslag tycks därefter helt ha upphört och förmodligen ödelades samtliga gruvor. Det har hävdats att inför tryckning av så kallade bergsordningar 1736, rådde stor tvekan om ”...man bland dessa skulle upptaga Åtvids bergslag, man visste inte ens, var socknen var belägen.”

I Åtvidabergs närområde förekom däremot visst bergsbruk under denna tid. På 1650-talet hade vallonbruk anlagts i Ankarsrum, Gusum och Överum och några år senare tillkom Eds bruk. Produktionen i Gusum utvidgades redan 1661 i och med att även ett mässingsbruk startades. Privilegier gavs även till ett kopparverk i Gladhammar för att där blåsa nytt liv i en tidigare kopparframställning. I slutet av 1600- och början av 1700-talet anlades Gobo spik- och senare stångjärnshammarverk. Järnbruk i Borkhult och i Forsaström tillkom 1725. Även två mindre kopparverk uppfördes åren kring 1730 i Valdemarsvik. Järnmalm hämtades till stor del från avlägset belägna Utö gruvor i den sörmsländska skärgården med kostsamma transporter som följd. Viss malm hämtades emellertid från ett antal mindre gruvor i området, där Stenebo gruva vid Stensnäs kom att utvecklas till en av de mest betydelsefulla.



Masugn, troligen belägen i Åtvidabergs närområde.
Foto. Johan E. Thorin

Det kan tyckas märkligt att under det århundrade då den svenska kronan i så hög grad var intresserad av en inhemsk kopparproduktion, så låg Åtvidabergsbygdens gruvor förmodligen vattenfyllda och ödelagda. Detta är ett i huvudsak outforskat problem, vilket naturligtvis försvåras av ett minst sagt tunt källmaterial. Delvis kan förklaringen förmodligen sökas i det välorganiserade system som Stora Kopparberget utgjorde både vad gäller gruvdrift, förädlingsprocess, transportkapacitet samt tillgång till arbetskraft. Därtill kan läggas ett starkt statligt stöd och intresse för kopparhanteringen i och kring den nyanlagda staden Falun. Åtvidabergs bergslag kännetecknades redan under medeltiden av decentralism. Man hade svårt att häva sig mot den under 1500- och 1600-talen allt mer väloljade produktionsapparaten i och kring Falu gruva.

En bidragande orsak till kopparhanteringsens tillbakagång i Åtvidabergsområdet kan också vara den ”stora vattudräkt” som omtalas i några källor från sent 1600-tal. Tillgången till bra pumpsystem och möjligheten att förse dessa med tillräcklig drivkraft saknades förmodligen. Först i slutet av 1700-talet kom denna teknik att utvecklas och bli betydligt effektivare i Åtvidabergsbygdens gruvor.

Svante Kolsgård är lärare i historia vid Linköpings universitet.

Referenser

Hildebrand K G, *Svenskt järn. Sexton- och sjuttonhundratalet. Exportindustri före industrialismen*. 1987.

Jansson A, *Överums bruk tre hundra år. 1654-1954*. 1955.

Johansson B, *Gusums bruks träkolsförsörjning – konflikt eller harmoni?* Opublicerad examinationsuppgift i historia, Linköpings universitet. 2002.

Lindroth S, *Grubrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget. I Grubrytningen*. 1955

Rydberg S, *1000 år vid Stora Kopparberget*. 1979.

Stenman Ö, *Åtvidabergs bergslag*. Stencil. Tryckår saknas.

Söderberg T, *Åtvidaberg under medeltiden. I Med hammare och fackla. Sancte Örjans gilles årsbok*. 1932.

Åtvidabergs historia. Red S Hellström. 1983.